

УДК 930(94(47).084.8)

DOI: 10.33099/2707-1383-2021-41-3-33-48

Наталя Вароді

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри Історії та суспільних дисциплін,
Закарпатський угорський інститут
імені Ференца Ракоці II (Берегово, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>
Електронна пошта: varadinatalia29@gmail.com

**ПРАВОСЛАВ'Я ТА СУСПІЛЬСТВО В УРСР
НА ПОЧАТКУ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Місце релігії, зокрема православ'я, в суспільстві УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками протягом тривалого періоду часу є предметом жвавих дискусій. Тому метою статті є аналіз досліджень становища православної церкви в УРСР зазначеного періоду, з'ясування їхньої джерельної та методологічної бази, пояснення змін інтерпретацій місця церкви в житті держави та суспільства. Наукова новизна полягає у визначенні факторів формування інтерпретацій проблем буття українського радянського суспільства зазначеного періоду на основі проаналізованої історіографії, виявленні основних досягнень та помилок у цьому інформаційному полі. У статті узагальнено розвиток поглядів на роль православ'я в УРСР зазначеного періоду, прослідковано формування джерельної бази цієї проблематики.

Ключові слова: православ'я; суспільство; Друга світова війна; УРСР; історіографія.

Постановка проблеми. Становище православ'я в УРСР періоду Другої світової війни на сьогодні активно досліджується в історичній науці. Пов'язано це із тривалим замовчуванням цього аспекту суспільного буття в радянській історіографії та його значенням для повнішої реконструкції соціально-політичної ситуації в УРСР на початку війни.

Відповідно, з метою узагальнення історіографічного розвитку цієї тематики та пояснення формування тих чи інших концепцій постала необхідність проведення історіографічного аналізу, узагальнення та систематизації поглядів на місце православ'я в українському радянському суспільстві, що сформувалися на сьогоднішній день в історичній науці.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період від початку агресії Німеччини та її союзників проти СРСР до повної окупації території УРСР німецькими військами. Географічні рамки обмежені територією УРСР на момент початку німецької агресії за винятком земель, приєднаних протягом 1939–1940 рр., адже там не було проведено тотальної колективізації та не відбулося (на червень 1941 р.) їх всебічної інтеграції до радянського соціального організму. Наша розвідка охоплює лише ту територію, що перебувала під контролем радянської влади.

Історіографія цієї проблеми досить докладно висвітлена в праці М. Шкаровського «Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.» (Шкаровский, М. В. 2000). Однак вона побудована здебільшого на російському матеріалі, не враховує розроблення зазначеної проблематики українськими дослідниками. Ця обставина обумовлює наукову актуальність нашої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Місце православ'я в українському радянському суспільстві на початку війни СРСР із Німеччиною та її союзниками протягом тривалого часу не досліджувався в історичній науці. Радянська держава майже до кінця свого існування з різною інтенсивністю провадила як внутрішню, так і зовнішню пропаганду атеїзму як прогресивнішого порівняно з ре-

лігійним світоглядом. Відповідно, СРСР позиціонував себе як державу, де релігійні переконання поступово відходять у минуле, поступаючись місцем раціоналістичному марксистсько-ленінському вченню. Такий підхід не є виправданим, адже при переписі населення СРСР 1937 р. 57% респондентів визнали себе віруючими. Ці дані можна вважати заниженими, адже в ті часи визнання релігійності було рівноцінним визнанню політичної опозиції; тому багато людей, безумовно, приховували свою приналежність до релігійних конфесій (Майнер, С. 2010, с. 58). З початком війни релігійні почуття населення посилилися, особливо зважаючи на катастрофічні події її початкового періоду. Незважаючи на суттєві зміни в становищі релігії в СРСР під час Другої світової війни (відновлення Московського патріархату), протягом тривалого часу ні радянські, ні зарубіжні науковці не аналізували місце релігії в радянському суспільстві. Причиною цього стала офіційна радянська пропаганда, що представляла релігію взагалі одним із пережитків експлуататорських соціально-економічних формацій.

У радянському соціалістичному суспільстві пророкувалося поступове відмирання релігії та панування наукового матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду. Радянська влада прагнула на основі офіційної ідеології виробити нову релігію, що утверджувала би цін-

ності майбутнього комуністичного суспільства. Попри визнання місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм у 1927 р. радянської влади як богоданої, у 1930-х роках у СРСР розгорнувся потужний пропагандистський та силовий наступ на релігію взагалі та православ'я зокрема. Окрім ідеологічно-світоглядної сфери, атеїстичний наступ був тісно пов'язаний із національним питанням. Цей аспект вперше докладно розглянутий американським дослідником С. Майнером: релігія є одним із ключових аспектів формування національно-цивілізаційної ідентичності (Майнер, С. 2010). Саме тому новий курс по відношенню до православної церкви Московського патріархату приблизно співпав у часі з реанімацією у всесоюзному масштабі російської патріотичної ідеології (зі збереженням марксистсько-ленінської риторики). У той же самий час діяльність конкуруючих конфесій, особливо позначена моноетнічністю, зазнавала утисків та репресій. Фактично Радянський Союз пішов у церковному питанні шляхом царської Росії, перетворивши православну церкву Московського патріархату на одну з державних установ.

Виключення складала церковні видання, які, втім, не мали широкого суспільно-наукового резонансу. Серед них варто відзначити книгу «Правда о религии в России» (Ярушевич, Н. (ред.). 1942). Ця праця мала на меті ідеологічну «обробку»

можливих закордонних союзників СРСР переважно з числа православних народів. Характерною їхньою рисою було ігнорування репресивних заходів щодо служителів церкви в СРСР. Слід відзначити також пріоритетність Російської Православної Церкви в перших дослідженнях — як радянських, так і зарубіжних. Пояснюється це тією однозначною підтримкою дій влади з перших днів війни, що її виголосив місцеблюститель московського патріархату митрополит Сергій.

Після завершення війни питання про місце релігії в житті радянського суспільства протягом тривалого часу не привертало уваги дослідників. Радянська історіографія уникала цієї проблеми через збереження в офіційному ідеологічному дискурсі атеїстичної риторики, а також через політичну недоцільність визнання ролі православної церкви в перемозі над нацизмом, що впливало із першої названої обставини.

Серйозною проблемою для пізнання становища православної церкви в УРСР у початковий період війни є брак наукових досліджень антирелігійних акцій радянської влади в 1930-х роках. Відповідно, ускладнюється розуміння місця релігії в радянському соціумі на момент початку війни з Німеччиною та її союзниками. Радянська історіографія уникала цих питань з ідеологічних міркувань; лише у колективній праці «Русское православие: вехи истории» було визнано

необґрунтованість та незаконність репресивних заходів щодо духовенства та мирян у 1930-х роках (Клибанов, А. І. (ред.). 1989, с. 618). Зарубіжна та пострадянська історіографія у цьому питанні страждають від браку джерел: в основному доступними є лише джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи) та матеріали періодичних видань того часу. У той же час варто відзначити досить детальну (з урахуванням доступної джерельної бази) реконструкцію у згаданій праці внутрішньоцерковного життя 1920–1930-х років, що дозволяє дати відповідь на питання про причини підтримки церквою державної влади: впродовж зазначеного періоду відбулася трансформація соціальної бази православ'я. Тепер основну масу прихожан становили прибічники радянської влади, вихідці із декларативно привілейованих прошарків населення — селян-колгоспників та робітників. Відповідно, протилежна позиція церкви відривала би її ієрархів від основної частини пастви. Такий висновок базується на аналізі внутрішньо-церковних розколів та боротьби в 1920–1930-х роках, здійсненому на матеріалах періодичних видань (у т. ч. й церковних). Це твердження страждає соціологічним детермінізмом, хоча й висвітлює одну зі сторін проблеми. Описані соціальні процеси були характерні для радянського суспільства того часу в цілому; соціальна приналежність далеко не завжди визначає свідомість

та світогляд людини; релігійна приналежність є засобом цивілізаційної самоідентифікації, а війна проти Німеччини та її союзників була саме цивілізаційним протистоянням, і вибір православної церкви тут був очевидний.

Місце церкви в радянському соціумі під час війни в радянській історіографії системно не вивчалось. Перемога у війні представлялася перемогою соціалістичної формації, де місця для традиційної релігії немає. Не можна було допустити применшення ролі ВКП(б) у перемозі за рахунок прояснення ролі православної церкви Московського патріархату в подіях Другої світової війни. Яскравим прикладом такого замовчування є відсутність даних про релігійну активність населення міст України, що впродовж тривалого часу чинили опір загарбникам. Навіть у тих працях, де йшлося про патріотичну діяльність духовенства, ці згадки у пізніших виданнях були прибрані. Так, у першому виданні праці І. Шубітидзе (1969 р.), присвяченій партизанському руху в Поліссі, є згадки про участь священників у партизанських загонах, а вже у наступному виданні 1974 р. вони відсутні (Шубітидзе, І. 1969, 319 с.).

Для радянської історіографії з цього питання характерне вельми критичне ставлення до православної церкви Московського патріархату як до інституції паралельно із визнанням її патріотичної позиції

в роки війни (Куроедов, В. А. 1984, 176 с.). Так, М. Гордієнко не тільки відзначає антирадянську позицію, зайняту частиною ієрархів в Україні та Прибалтиці, а й закидає церкві використання труднощів військового періоду для збільшення пастви (Гордиенко, Н. С. 1988). На думку дослідника, церква напередодні війни вже не була впливовою силою; такі висновки робляться на основі перевернутого тлумачення висловлювань церковних діячів. При цьому не беруться до уваги статистичні дані щодо кількості віруючих із всесоюзного перепису населення 1938 р. та масштаби силових антирелігійних акцій влади середини 1930-х років. У цьому випадку дослідник вступає в протиріччя із своїми власними твердженнями про зміну соціального обличчя церкви: домінування в пастві селян та робітників, прихильно налаштованих до радянської влади (Гордиенко, Н. С. 1988, с. 130). Якщо навіть вагома кількість людей з декларативно привілейованих соціальних прошарків залишалася віруючими, не можна погодитись із тезою про незначний вплив православної церкви в радянському суспільстві напередодні та під час війни.

Наприкінці 1980 – початку 1990-х років ситуація в радянській історіографії досліджуваного питання змінилася. Свідченням цього є роботи історика М. Одинцова (Одинцов, М. И. 1991), де підкреслюється згубність політики радянської влади

щодо церкви в 1930-ті роки. Ця політика не досягла мети, що проявилось вже в перші місяці війни. У поєднанні із патріотичною позицією Московської патріархії цей фактор змусив владу активніше впроваджувати курс на легалізацію церкви в радянському суспільстві.

В українській історіографії питання взаємовідносин радянської влади та православної церкви на початку війни активно розробляється в працях О. Лисенка (Лисенко, О. 2000, с. 347–362; Лисенко, О. 1998, с. 204 с.), І. Грідіної (Грідіна, І. 2006, 212 с.), В. Войналовича (Войналович, В. 2005, 741 с.), В. Пащенко (Пащенко, В. 2005, 630 с.). Останній узагальнив надбання світової історіографії з цього питання, а також значну увагу приділив дослідженню взаємовідносин між РПЦ та УАПЦ у роки війни. Стосовно факторів зміни політики влади щодо церкви дослідник звертає увагу на «поглиблення розколу між гаслами про побудову суспільства безвірників та прихованою релігійністю переважної більшості населення Радянського Союзу» (Пащенко, В. 2005, с. 4). На нашу думку, недоліком праці є ігнорування атеїстичних настроїв більшої частини радянської молоді, що підтверджено й німецькими документами. Реконструкція радянського суспільства як такого, де абсолютна більшість населення була віруючою та прагнула змін у становищі церкви є спрощенням реальної ситуації.

Аналогічні висновки містяться й у праці О. Лисенка (Лисенко, О. 2000). Дослідник наголошує на приматі владної ініціативи при проведенні репресивних стосовно церкви заходів. Наведені документи, що ілюструють у таких випадках (закриття однієї з церков у Києві) ініціативу місцевих мешканців, науковець вважає результатом маніпулювання масовою свідомістю та фальсифікацією. Разом із тим, незначна кількість протестів, відсутність бажаючих серед вірян взяти в оренду церковне приміщення та поганий стан самого приміщення свідчили про незначну кількість прихожан (Лисенко, О. 2000, с. 350). Ці факти, з урахуванням політичної та економічної ситуації в тогочасному СРСР, а також свідчення органів державної безпеки про розповсюдженість нелегальних культових установ свідчать скоріше про байдужість значної частини населення до церкви як інституту, зі збереженням при цьому індивідуального потягу до релігії.

Тему взаємодії радянських спецслужб та православної церкви піднімає український дослідник Д. Веденєєв (Веденєєв, Д. В. 2010). На основі документів органів державної безпеки, зокрема звітів про суспільні настрої, автор доходить висновку про поширеність релігійних поглядів в УРСР напередодні війни. Відповідно: «Окрім традиційної “уваги” влади державного атеїзму до Церкви як до небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю

над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулювався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у своїх корисних воєнно-політичних цілях та у рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР як жертви агресії» (Веденєєв, Д. В. 2010, с. 392–393).

Для розуміння ситуації на західноукраїнських землях дуже важливою є праця Т. Міненка (Міненко, Т. 2000, 392 с.). Автор увів у широкий науковий обіг масив документів, які зберігаються в архіві Православної Митрополії у Варшаві та архіві УПЦ у Сполучених Штатах Америки в Банд-Бруці. Найбільш значимі він помістив у додатках до монографії. Особливості використаної ним джерельної бази зумовили зміщення акценту дослідження на західноукраїнські землі. Автору вдалося докладно висвітлити внутрішньоцерковну боротьбу на початку німецького вторгнення між ієрархам, висвяченими за радянської влади, та митрополитом Діонісієм, який управляв православною церквою на цій території до поділу Польщі. Наслідком стало створення Автономної православної церкви у складі Московського патріархату. Втім, це підпорядкування було скоріше номінальним, оскільки новостворена структура по-перше мала діяти вже в умовах окупаційного режиму, а по-друге визначала рамки автономії

відповідно до рішення Всеросійського помісного собору 1918 р.: лише обрання митрополита мало схвалюватись патріархом, в усьому іншому українська церква здобувала самостійність.

На сучасному етапі розвитку історичної науки ця тема широко досліджується в Росії (Васильєва, О. 1990, 26 с.; Якунин, В. 1998, 20 с.). Російська історіографія зосереджує увагу на становищі церкви під владою окупаційної адміністрації, проблемах державно-церковних відносин у СРСР, допомозі церкви на потреби фронту (танкова колона імені Дмитра Донського, ескадрилья імені Олександра Невського). Останній аспект державно-церковних відносин періоду Другої світової війни всебічно розкритий у праці О. Васильєвої (Васильєва, О. 1990, 26 с.). Глибоким і всебічним вивченням становища православної церкви в роки Другої світової війни займається М. Шкаровський (Шкаровський, М. 2000, 400 с.). Дослідник здійснив масштабний аналіз державно-церковних відносин впродовж 1939–1964 рр. Залучення потужної джерельної бази (фонди релігійних організацій, особові справи репресованих священників, спогади та листування учасників описаних подій, матеріали періодики) уможливило комплексний аналіз місця православної церкви в радянському суспільстві 1941–1942 рр. Автору вдалося пролити світло на досі не досліджувану проблему зростання

релігійності серед військових. Проблему становить брак джерел із цієї проблеми: релігійність військовослужбовців не фіксувалася у партійно-державних документах, її навпаки намагалися приховати усі залучені до цього процесу особи. Тому посилаються тут можна лише на джерела особового характеру, недоліком яких є ілюстрація окремого одиничного випадку, а не процесу в цілому. Використання таких джерел дає змогу зафіксувати лише тенденцію, а не конкретні виміри процесу зростання релігійності у військах.

Докладно взаємовідносини між радянською державою та православною церквою розглянуті в праці «Москва та Східна Європа. Влада і церква у період суспільних трансформацій 40–50-х років ХХ століття: нариси історії» (Волокитина, Т., Мурашко, Г. & Носкова, А. (упор.). 2008, 807 с.). Відмічається зміна ставлення влади до церкви ще напередодні війни: в листопаді 1939 р. була скасована дія вказівки В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією». Наслідком цього став перегляд справ засуджених на цих підставах; у перший рік після скасування цієї постанови було переглянуто справи 12 тис. засуджених, перегляд продовжувався й надалі. Вирішальний вплив на зміну ставлення влади до церкви, на думку авторів, справила радянсько-фінська війна. Підтвердженням цього є значне зростання кількості православних храмів (біль-

ше ніж на 3 тис.), згорання войовничої атеїстичної пропаганди та перший у радянській історії випадок поширення впливу СРСР за допомогою церкви: після приєднання території Волині до СРСР провадилися активні заходи щодо об'єднання паноуючої там УАПЦ із РПЦ. Саме непопулярність війни з Фінляндією, яка обґрунтовувалася міркуваннями пролетарського інтернаціоналізму, стала причиною реабілітації церкви як складової національної політики. В такий спосіб влада забезпечувала собі лояльність населення, яке в більшості залишалось віруючим. Стосовно воєнного періоду праця містить матеріал по обновленському руху¹. Обновленці, так само як і патріарша церква, зайняли патріотичну відносно СРСР позицію. Однак на момент початку війни ця церковна течія вже втратила популярність у суспільстві; на території УРСР існувало лише кілька обновленських громад. До того ж міжнародним авторитетом та підтримкою користувалася саме патріарша церква і тому влада обрала її в якості союзника. Розроблення зазначених питань ста-

¹ Лояльний до радянської влади церковний реформістський рух, який мав на меті оновлення, осучаснення церковної практики (ліквідація монастирів, дозвіл єпископам на укладення шлюбу, повернення до апостольського демократизму внутрішньоцерковного життя). Виокремився 1922 року за активного сприяння радянських силових структур, які в такий спосіб прагнули применшити вплив антирадянських православних угруповань та церкви загалом.

ло внеском дослідників в історіографію радянського суспільства зазначеного періоду; були залучені раніше не відомі документи Політбюро ЦК ВКП(б), особисті фонди Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова та ін. Неоднозначним моментом концепції дослідників є посилення на вказівку В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією» 1919 р. та її скасування рішенням Політбюро в листопаді 1939 р. Ці документи були введені до наукового обігу в середині 1990-х років, причому посилення на архів, де містилися б оригінали зазначених документів, при їх публікації не фігурували. У численних наукових публікаціях із цього питання переконливо доведена фальсифікація цих документів. Основними її ознаками виступають невідповідність ленінської вказівки реальній політиці більшовиків щодо релігії в 1919 р. та відсутність на момент прийняття вказівки в Москві голови ВЦВК М. Калініна, одного з підписантів цього документа. Метою фальсифікації було прагнення протиставлення поглядів В. Леніна та Й. Сталіна на релігію та реабілітувати останнього в очах громадськості, підкресливши зміну державної релігійної політики ще до нападу Німеччини та її союзників на СРСР (Курляндский, И. 2007).

Зміна становища православної церкви в СРСР на початку війни з Німеччиною розглядається також у праці Ф. Синицина (Синицин, Ф. 2010, 416 с.). Автор докладно, на основі

як офіційних документів, так і агітаційних матеріалів, розглянув питання становища церкви напередодні війни. Дослідник дійшов висновку про неоднозначність політики влади щодо церкви в передвоєнні роки. З одного боку, в конституції 1936 р. були ліквідовані політичні обмеження прав священників, закріплена свобода віросповідання, почався перегляд справ засуджених служителів церкви. З іншого боку, нарощувався тираж антирелігійних видань, продовжувалися репресії щодо священників, хоча й в менших порівняно із першою половиною 1930-х років масштабах. На сторінках атеїстичних видань церква обвинувачувалася у відсутності патріотизму, відірваності від інтересів народу (Синицин, Ф. 2010, с. 102). Таким чином, не можна стверджувати про зміну політики радянської влади щодо церкви напередодні війни. На нашу думку, з таким висновком автора не можна повністю погодитися, адже тут не враховані численні ознаки змін, що наведені у розглянутих вище працях. Не враховано вплив радянсько-фінської війни, поширення влади РПЦ на Волині та ін. Саме напередодні війни новий курс був визначений, однак різко впровадити його в життя було неможливо через вже сильні атеїстичні та антиклерикальні настрої в радянському суспільстві, свідченням чого є звіти про обговорення проекту конституції СРСР 1936 р. (Соколов, А. К. (голов. ред.). 1998)

Дослідник порушив також маловивчену проблематику — православне сектантство в 1941–1942 рр. Загалом вони займали антирадянську позицію. Причиною цього було сприйняття ними радянської влади як несумісної із християнськими цінностями. Такі релігійні рухи (апокаліпсисти) в 1941 р. були поширені в містах України, зокрема в Києві, Житомирі, Вінниці (Синицин, Ф. 2010, с. 107). Їхні прибічники були переконані в швидкому поваленні радянської влади, тому й надавали підтримку окупантам. Успіхові подібних вчень сприяла апатія та розгубленість населення перед швидким наступом ворога вглиб радянської території.

Варто звернути увагу й на працю протоієрея В. Ципіна (Цыпин, В. 1994, 252 с.). Автор відзначає посилення релігійних почуттів у суспільстві в зв'язку з війною. Причому найбільше це виявилось, на його думку, в східних регіонах України та Білорусії, де церковне життя напередодні війни було майже зруйноване. Однак релігійність продовжувала залишатися суттєвою складовою масової свідомості сільського населення та людей старшого покоління на противагу загалом атеїстичній радянській молоді. Разом із тим, дослідник залучив незначний масив архівних джерел, що дещо знижує наукову цінність зазначеної праці.

Зарубіжні дослідники відзначали в своїх працях патріотичну позицію Московської патріархії, однак не

надавали церкві великого значення в суспільному житті, орієнтуючись на інформацію з офіційних радянських джерел. Виключення становили проблеми нацистської релігійної політики на окупованих радянських територіях. Релігійне відродження за панування нацистів було єдиним позитивним наслідком їхньої окупаційної політики, у відповідь на що Й. Сталін дозволив вибори Московського патріарха (Ware, T. 1964, p. 155). Цю позицію поділяв також видатний канадський історик російського походження Д. Поспеловський. Цьому досліднику на основі обмеженої джерельної бази (в основному, опубліковані на заході документи та матеріали періодичних видань) вдалося реконструювати процес розвитку та еволюції православної церкви в Радянському Союзі. Однак обмеженість джерельної бази призводила до домінування логічного методу, що проявилось й при вирішенні цієї проблеми (Поспеловський, Д. 1995, с. 196). Така розповсюджена в західній історіографії 1950–1960-х років інтерпретація курсу ВКП(б) у церковному питанні не враховувала ту обставину, що на момент обрання Московського патріарха військова ініціатива повністю перейшла до рук радянського командування; якщо би такі мотиви були вирішальними, вибори патріарха відбулися би набагато раніше. В той же час послаблення тиску на православну церкву із самого початку війни та вільний вибір

митрополита Сергія є цілком доведеними фактами.

Окремим напрямом зарубіжної історіографії 1950–1960-х років був прорадянський. Характерною рисою цього напряму, представленою цього напрямку працями Д. Куртіса (Curtiss, J. 1953, 387 p.) та К. Грюнвальда (Grunwald, C. 1962, 255 p.), було виправдання репресій стосовно духовенства та вірян у СРСР напередодні Другої світової війни з позицій їхньої антирадянської налаштованості. Та попри такі заангажовані висновки праці цих істориків містять багато цінного фактичного матеріалу.

Патріотична позиція Московської патріархії залишалася незрозумілою для багатьох зарубіжних дослідників, які очікували загострення у зв'язку з війною відносин між церквою та державою. Війна була зручним приводом для зведення рахунків з атеїстичною владою. Тому патріотичну позицію більшої частини духовенства Московської патріархії вони пояснювали страхом священників перед радянською владою (Константинов, Д. 1967, с. 35–36).

З-поміж цінних сучасних досліджень зазначеної проблематики варто виділити роботу американського науковця С. Майнера (Майнер, С. 2010, 455 с.). Це — найбільш повне в плані використання джерельної бази дослідження з цієї проблематики в західній історіографії. Автор використав документи архівів органів внутрішніх справ, релігійних організацій,

зовнішньополітичного відомства, партійних органів, величезну кількість мемуарів. Сильною стороною праці є розроблення взаємозв'язку між національною самосвідомістю та конфесійною приналежністю. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти причини зростання релігійності протягом війни у багатьох народів СРСР, особливо прикордонних. Крім того, розглядається взаємозв'язок між зовнішньополітичною активністю СРСР та змінами в становищі релігії всередині країни. В той же час автор наголошує, що війна сприяла різкому розмежуванню окремих груп радянського суспільства, стала періодом екзистенційного вибору кожної окремої особистості. Дослідник демонструє поліваріативність ціннісних орієнтацій в радянському суспільстві; при цьому визнається єдність більшості населення СРСР на позиціях державного патріотизму, складовою якої була Російська православна церква. Окрему увагу автор приділяє становищу іудеїв в радянському суспільстві на початку війни. Наголошується на асиміляторському курсі Москви щодо єврейської культури та релігії; єврейські радянські організації носили, насамперед, політичний, а не культурний характер (Майнер, С. 2010, с. 59). Пов'язано це було скоріше за все із тим, що ця національна меншина займала потужні позиції в кількох іноземних державах, що могло становити загрозу для СРСР.

Цікаву точку зору на передвоєнну політику радянської влади щодо церкви та трансформацію цієї політики наводить американський дослідник К. Гілл у праці «Радянський Союз у територіях» (Поїздник, І. 2010). Дослідник стверджує, що головною причиною пом'якшення ставлення влади до церкви стала агресивна зовнішня політика СРСР. Приєднання до Радянського Союзу значних територій із православним населенням поставило питання про трансформацію церковної політики, адже проведення на новоприєднаних землях антирелігійного курсу 1930-х років викликало би масовий протест населення цих регіонів. До того ж вигідно було використати РПЦ для поширення радянського впливу на зазначених територіях шляхом підпорядкування їй місцевих православних громад. Ця теза набуде подальшого розроблення в сучасній російській історіографії.

Висновки. Отже, історіографія проблеми взаємовідносин та взаємодії церкви, суспільства та влади в УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками лише починає активно розвиватися. Власне, сама проблема православ'я та суспільства СРСР 1941–1942 рр. потребує подальших досліджень. Досить важко оцінити рівень релігійності у радянському суспільстві на початку війни, оскільки звіти НКВС, спогади та документи партійних органів не узгоджуються між собою, їхні укладачі доходять прямо про-

тилежних висновків. Сам характер радянської політичної системи, де вплив суспільства на владу штучно обмежувався, спричиняв недостатню обізнаність влади з існуючими суспільними настроями. Суспільна значущість цієї проблематики зумовлює проблему диктату політичних інтересів над науковими, що веде до

ігнорування цілих пластів джерел. У контексті дослідження цієї теми актуальним залишається співставлення релігійної та національної свідомості населення. Також цікавим є аналіз змін в антирелігійній пропаганді на початку війни, а саме дослідження фондів радянських органів, що виконували цензурні функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Васильева, О. Ю. (1990). *Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны*. (автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02). Московский государственный институт культуры. Москва, 26 с.

Веденеев, Д. (2010). *Органы державной безопасности СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни*. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4, с. 377–396.

Войналович, В. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд, 741 с.

Волокитина, Т., Мурашко, Г. & Носкова, А. (упор.) (2008). *Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: очерки истории*. Москва: РОССПЭН, 807 с.

Гордиенко, Н. (1988). *Современное русское православие*. Ленинград: Лениздат, 304 с.

Грідіна, І. (2006). *Православні віруючі України в роки Другої світової війни: монографія*. Донецьк: Сталкер, 212 с.

Клибанов, А. (ред.) (1989). *Русское православие: вехи истории*. Москва: Политиздат, 1989, 719 с.

Константинов, Д. (1967). *Гонимая Церковь (Русская Православная Церковь в СССР)*. Нью-Йорк: Всеславянское изд-во, 383 с.

Курляндский, И. (2007). К истории мнимого поворота Сталина к религии и Православной Церкви. URL: <http://www.rodon.org/relig-071213170004> [дата зверн.: 15.03.2021].

Куроедов, В. А. (1984). *Религия и церковь в советском обществе*. Москва: Политиздат, 176 с.

Лисенко, О. (2000). Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II світової війни: джерелознавчий аспект проблеми. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України. № 10, с. 347–362.

Лисенко, О. (1998). *Церковне життя в Україні: 1941–1946*. Київ: Наукова думка, 204 с.

Майнер, С. (2010). *Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941–1945 гг.* Пер. с англ. В. Артемова. Москва: РОССПЭН, 455 с.

Міненко, Т. (2000). *Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період): монографія*. Вінніпег–Львів: Логос. Т. 1, 392 с.

Одинцов, М. (1991). *Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Российское объединение исследователей религии. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-01/03print-01-48/> [дата зверн.: 20.02.2021].

Пашенко, В. (2005). *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років*. Полтава: АСМІ, 630 с.

Поїздник, І. (2010). Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. Київ. Вип. 13, с. 87–99.

Поспеловский, Д. (1995). *Русская православная церковь в XX веке*. Москва: Республика, 511 с.

Соколов, А. К. (ред.) (1998). *Общество и власть. 1930-е годы. Повествование в документах*. Москва: РОССПЭН, 352 с.

Синицын, Ф. (2010). *За русский народ! Национальный вопрос в Великой Отечественной войне*. Москва: Яуза: Эксмо, 416 с.

Цыпин, В., прот. (1994). *История Русской Православной Церкви 1917–1990: учебник для православных духовных семинарий*. Москва: Издательский дом «Хроника», 252 с.

Шкаровский, М. (2000). *Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.* Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье: Общество любителей церковной истории, 400 с.

Шубитидзе, И. (1969). *Полесские были. Мемуары*. Минск: Беларусь, 319 с.

Якунин, В. Н. (1998). *Патриотическая деятельность Русской Православной церкви и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой Отечественной войны 1941–1945*. (автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02). Самарский государственный университет. Самара, 20 с.

Ярушевич, Н. (ред.) (1942). *Правда о религии в России*. Москва: Издание Московской патриархии, 140 с.

Curtiss, J. (1953). *The Russian Church and the Soviet State, 1917–1950*. Boston: Little Brown, 387 p.

Grunwald, C. (1962). *The churches and the Soviet Union*. New York: Macmillan, 255 p.

Ware, T. (1964). *The Orthodox Church*. London: Penguin, 352 p.

REFERENCES

Vasil'eva, O. Y. (1990). *Sovetskoe gosudarstvo i deyatel'nost' russkoj pravoslavnoj cerkvi v period Velikoj Otechestvennoj vojny* [The Soviet state and the activities of the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War: abstract] (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva, 26 s. [in Russian].

Vyedyenyeyev, D. V. (2010). Orhany derzhavnoi bezpeky SRSR i relihijni ob'iednannia v Ukraini pid chas Velykoi Vitchyznianoj vijny [USSR state security agencies and religious associations in Ukraine during the Great Patriotic War] *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 4, s. 377–396. [in Ukrainian].

Vojnalovych, V. A. (2005). *Partijno-derzhavna polityka schodo religii ta relihijnykh instytutsij v Ukraini 1940 — 1960-kh rokiv: politolohichnyj dyskurs* [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Science Discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 s. [in Ukrainian].

Volokitina, T. V., Murashko, G. P. & Noskova, A. F. (2008). *Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i cerkov' v period obshhestvennykh transformacij 40 — 50-x godov XX veka: ocherki istorii* [Moscow and Eastern Europe. Power and the Church in the Period of Social Transformations in 1940–1950s: historical essays]. Moskva: ROSSPEN, 807 s. [in Russian].

Gordienko, N. S. (1988). *Sovremennoe russkoe pravoslaviye* [Contemporary Russian Orthodox]. Leningrad: Lenizdat, 304 s. [in Russian].

Hridina, I. M. (2006). *Pravoslavni viruiuchi Ukrainy v roky Druhoj svitovoi vijny* [Orthodox believers of Ukraine during the Second World War]. Donetsk: Stalker, 212 s. [in Ukrainian].

Klibanov, A. I. (ed.). (1989). *Russkoe pravoslaviye: veki istorii*. [Russian Orthodox: historical essays]. Moskva: Politizdat, 719 s. [in Russian].

Konstantinov, D. V. (1967). *Gonimaya Cerkov' (Russkaya Pravoslavnaya Cerkov' v SSSR)* [Persecuted Church (Russian Orthodox Church in the Soviet Union)]. New York: Vseslavyanskoe izd-vo, 383 s. [in Russian].

Kurlyandskij, I. (2007). K istorii mnimogo povorota Stalina k religii i Pravoslavnoj Cerkvi [To the history of Stalin's alleged turn to religion and the Orthodox Church]. URL: <http://www.rodon.org/relig-071213170004> [Accessed: 30.01.2021]. [in Russian].

Kuroedov, V. A. (1984). *Religiya i cerkov' v sovetskom obshhestve* [Religion and Church in Soviet Society]. Moskva: Politizdat, 176 s. [in Russian].

Lysenko, O. E. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini: 1943–1946* [Church life in Ukraine: 1943–1946]. Kyiv: Naukova dumka, 403 s. [in Ukrainian].

Lysenko, O. E. (2000). Radians'ki dokumenty pro relihiu ta tserkvu v Ukraini u period II svitovoi vijny: dzhereloznavchyj aspekt problemy [Soviet documents about the religion and the church in Ukraine during World War II: the source research aspect of the problem]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 10, s. 347–362. [in Ukrainian].

Majner, S. (2010). *Stalinskaya svyashhennaya vojna. Religiya, nacionalizm i soyuznicheskaya politika. 1941–1945 gg.* [Stalin's holy war. Religion, nationalism and allied policy. 1941–1945]. Moskva: ROSSPEN, 455 s. [in Russian].

Minenko, T. (2000). *Pravoslavna Tserkva v Ukraini pid chas Druhoj svitovoi vijny. 1939–1945 (Volyns'kyj period)* [The Orthodox Church in Ukraine in the Second World War's period. 1939–1945 (Volyn period)]. Vinnipeh, L'viv: Lohos, 392 s. [in Ukrainian].

Odincov, M. *Gosudarstvo i religioznye organizacii v SSSR nakanune i v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* [State and religious organizations in the Soviet Union on the eve and during the Great Patriotic War of 1941–1945]. URL: <https://rusoir.ru/president/president-works/president-works-177> [Accessed: 20.02.2021]. [in Russian].

Paschenko, V. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnij derzhavi. Ukraina 1940 — pochatok 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 — early 1990s]. Poltava: ASMI, 630 s. [in Ukrainian].

Poizdnyk, I. (2010). Problemy funktsionuvannia “velykykh” tserkov Ukrainy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi vijny: istoriohrafichnyj ohliad [Problems of Ukrainian “big” churches functioning at the initial stage of the Second World War: a historiographical review] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. № 13, s 87–99. [in Ukrainian].

Pospelovskij, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaya cerkov' v XX veke* [Russian Orthodox Church in the 20th century]. Moskva: Respublika, 511 s. [in Russian].

Sokolov, A. K. (ed.) (1998). *Obshhestvo i vlast'. 1930-e gody. Povestvovanie v dokumentax* [Society and power. 1930s. Narration in documents]. Moskva: ROSSPEN, 352 s. [in Russian].

Sinicyn, F. L. (2010). *Za russkij narod! Nacional'nyj vopros v Velikoj Otechestvennoj vojne* [For the Russian people! The national question in the Great Patriotic War]. Moskva: Yauza Eksmo, 416 s. [in Russian].

Cypin, V. A. (1994). *Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1917–1990: Uchebnik dlya pravoslavnyx duxovnyx seminarij* [History of the Russian Orthodox Church 1917–1990: Textbook for Orthodox Theological Seminaries]. Moskva: Izdatel'skij dom “Xronika”, 252 s. [in Russian].

Shkarovskij, M. V. (2000). *Pravoslavie pri socializme. Gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v SSSR v 1939–1964 gg.* [Orthodoxy under socialism. Relations between the State and Church in the Soviet Union in 1939–1964]. Moskva: Krutickoe Patriarshee Podvor'e: Obshhestvo lyubitelej cerkovnoj istorii, 400 s. [in Russian].

Shubitidze, I. (1969). *Polesskie byli* [Polesie tales]. Minsk: Belarus', 319 s. [in Russian].

Yakunin, V. (1998). *Patrioticheskaya deyatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj cerkvi i izmenenie gosudarstvenno-cerkovnyx otnoshenij v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945* [Patriotic activities of the Russian Orthodox Church and the change in state-church relations during the Great Patriotic War 1941–1945] (Extended abstract of Candidate's thesis). Samara, 20 s. [in Russian].

Yarushevitch, N. (ed.) (1942). *Pravda o religii v Rossii* [The truth about religion in Russia]. Moskva: Izdanie Moskovskoj patriarxii, 140 s. [in Russian].

Curtiss, J. (1953). *The Russian Church and the Soviet State, 1917–1950*. Boston: Little Brown, 387 p. [in English].

Grunwald, C. (1962). *The churches and the Soviet Union*. New York: Macmillan, 255 p. [in English].

Ware, T. (1964). *The Orthodox Church*. London: Penguin, 352 p. [in English].

Varodi Natalia

Philosophy Doctor in History,

Associate Professor,

*Associate Professor of Chair of History and
Social Sciences,*

*Ferenc Racoczi II Transcarpathian Hungarian
Institute (Beregovo, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

ORTHODOXY AND SOCIETY IN THE UKSSR AT THE BEGINNING OF THE SOVIET–GERMAN WAR: HISTORIOGRAPHY

The place of religion, in particular Orthodoxy, in the society of the UkSSR at the beginning of the war with Germany and its allies has been the subject of debate for a long time. It is a factor that necessitated a historiographical analysis of the problem. The intention of the article is to analyze researches about the position of the Orthodox Church in the UkSSR at the beginning of the Soviet-German war, to determine their sources and methodological basis, to explain changes in interpretations of the church's place in state and society. The chronological frames of our study covers the period from the beginning of Germany's aggression against the USSR to the occupation by German troops the complete territory of UkSSR. The geographical frames is limited to the territory of UkSSR at the beginning of the German aggression, except for the lands annexed during 1939–1940, because there was no total collectivization and did not take place their comprehensive integration into the Soviet social organism at the moment of Germany's aggression. Our research covers only the territory that was under the control of the Soviet government. The principles of historicism and systematization, methods of comparison and generalization, structuring and analysis were used in the article. It is important to continue scientific research on the relationship between Orthodoxy and society of the UkSSR in 1941–1942, because it is difficult to assess the level of religiosity in Soviet society at the beginning of the war: NKVD's reports, memoirs and documents of party's organisations don't agree with each others. In the Soviet political system the society influence on the government was artificially limited; the state power didn't know public views. In the article the development of views on the role of Orthodoxy in the UkSSR in this period and traces of the source base formation are summarizes. The problems of political influence on the interpretation of this aspect of society in historical science are highlighted. Historiography of the problem of relations and interaction between church, society and government in the USSR at the beginning of the war with Germany and its allies is just beginning to develop actively.

Key words: *Orthodoxy; society; the Second World War; UkSSR; historiography.*